

כתב וערך: אלי פרה

חיים נחמן ביאליק / 1873-1934

חיים נחמן ביאליק, נולד בשנת תרל"ג, 1873 בכפר בשם ראדי, במחוז ווהלין שברוסיה. ונפטר בשנת תרצ"ד 1934 והוא בן 61 במותו. בערוב ימיו סבל ממחלת אבנים בכליות, נסע לווינה לעבור ניתוח בתקווה להתרפא, אך נפטר שם. גופתו הועברה מיד לתל-אביב וביתו הפך למוזיאון שהרבה מבקרים בו. המוזיאון סמוך לבית העירייה הישן של תל-אביב. בגיל חמש עזבה משפחתו את הכפר ועברה לגור בעיר ז'יטומיר. שם ניסה אביו להתפרנס בניהול בית מרזח, אולם ללא הצלחה יתרה, והמשפחה חיה בדוחק רב ובעניות מדכאה. אביו נפל למשכב ולאחר שנתיים התייתם ביאליק מאביו, ואמו האלמנה, מחוסר בררה ומאילוץ של חיי עוני ודוחק, העבירה את ביאליק הילד אחריותו של אבי-סבו (סבא-רבא) שדאג לגידולו וחינוכו. על יתמותו מאביו ועל אמו האלמנה "הצדקת" נתן ביאליק ביטוי שירי במחרוזת שירים בשם "יתמות". בבית אבי זקנו (מצד אביו) נתחנך ביאליק באווירה דתית נוקשה, עולם של לימוד התורה ושמירה קפדנית על עול המצוות. לימוד זה בגמרא (תושב"ע), משניות ופוסקים הקנה לו ידע רב באוצרות הרוח של היהדות בכלל ובידע הלשוני של השפה העברית. נחשב ל"יעילוי" (מילה נרדפת למצטיין ובקי בתרבות עולם הישיבות) והוא נועד לגדולות בעולם זה. אולם גדולתו התפרשה בכיוון אחר.

בגיל שבע-עשרה עבר ללמוד בישיבת וולוז'ין. שם הוא התוודע גם לעולם ההשכלה ותנועה הציונית. הלך הרוח באותם ימים של שנות השמונים והתשעים של המאה ה-19 בקרב הצעירים והמשכילים של יהדות אירופה בכלל וקהילות יהדות רוסיה בפרט היה לכיוון ההשכלה, סוציאליזם וראשית התחייה של הלאום היהודי והתנועות הציוניות. הלהט הציוני דבק גם בו והחל לכתוב את שיריו הראשונים באותה תקופה. בהלך רוח זה עבר לאודיסה, שהייתה מרכז ההשכלה באותם זמנים ברוסיה, שם חי ופעל גם אחד העם. ביאליק ראה בו את דמות המופת של המשכיל היהודי, הוא עבר לאודיסה במטרה לקנות ידע והשכלה בצורה מסודרת, חילונית ומדעית. אך למרבה האירוניה, שם נחל גם את האכזבה הגדולה. חייו באודיסה היו חיי סבל ועוני, למרות פרסומו הגדול לאחר הדפסת שירו הראשון "אל הצפור" שהקנה לו פרסום רב, ביאליק שב לז'יטומיר. הדוחק הכלכלי האכזבה מההשכלה בגלל הריקנות מערכי-רוח ומוסר של צעירי היהדות שפנו להשכלה אך אימצו רק את המרכיבים החיצוניים של ההשכלה (לבוש, חזות חיצונית והתפרקות כללית מערכי היהדות והדת) מחד, הניתוק מעולם התורה ולימוד הגמרא מאידך וחוסר התחלת לחזור לעולם התורה, יצרו בנפשו קרע עמוק שבא לידי ביטוי בהרבה משיריו. היחס הד-ערכי הזה, בין עולם התורה ועולם ההשכלה הוא שנותן לנו את אחד המוטיבים הידועים בשירתו: תיאור הנפש החצויה, "הנשמה המשוטטת לה ואינה מוצאת תנחומין".

שירתו של חיים נחמן ביאליק

כאחד מציוני הדרך להבנת שירתו של ביאליק, מרבים להשתמש במאמר שהוא עצמו פרסם, הנושא את השם: "גילוי וכיסוי בלשון" (המאמר התפרסם באודסה בתקופת מלחמת העולם הראשונה בשנת 1917)

בשירו " חלפה על פני" מפיט לו ביאליק במילים הבאות את יחסו למילה, לשיר: "אֶפְפוּי מְלִים *תּוֹפְפוֹת, פְּעֵדַת *קִדְשׁוֹת פְּתֻרוֹנִי, נּוֹצְצוֹת בְּעֵדְנֵי שָׁוָא וּמְתִיפּוֹת בְּחֹן רְמִיָּה" ובהמשך, בסוף אותו שיר אומר ביאליק שהיה עדיף לו ללכת אל הילדים וללמוד מהם את הביטויים והמילים הנקיות והטהורות: "אָבָא אֶתְעַרְב בְּקִהְלָם, *אֶאֱלֶף שִׁיחַם וְ*לְהִגָּם (של הילדים) וְטִהַרְתִּי מְרוּחַ פִּיהֶם וּבְנִקְיוֹנָם אֶרְחֵץ שְׁפָתַי."

גישתו של ביאליק אל השירה ואל המילים היא באותה מידה שהאדם צריך להתייחס למשהו קדוש וטהור. השפה והלשון (לא במובן הדקדוקי של המילה) שגורה בפי-כל, ובכל זאת אין כל אחד יכול לעשות בהן, במילים כבתוך שלו בלי לתת את הדין למשמעות שמתחת למילים, ובלי להתייחס למה שהמילים מכוונות גם כשהן נהגות כשיח יום-יומי, טריוויאלי.

המילים בבסיסן, הן תוצר להתרחשויות ולאירועים שהאדם חווה מראשית היווצרותו. כל הגיה של מילה אינה אלא ביטוי למה שעבר עליו. בזה האדם יצר את מה שאין הבהמה יצרה; את יכולת הביטוי לרגשותיו, מחשבותיו ולדמיונו. מבחינה זו תהליך היווצרות השפה, המילים הראשונות שיצר האדם הוא אותו תהליך שעובר המשורר בבואו לכתוב שיר.

ביאליק מרבה לדבר על שתי לשונות: הלשון החיצונית והלשון הפנימית. המילה הראשונה שהוגתה על ידי האדם ואחר כך המשורר היא המילה הטהורה, היצירתית. ההברקה שיצאה ממוחו ולשונו, היא ה"אמת" הפנימית שלו שביטאה את ישותו, אולם בהמשך היא נהפכת והופכת ללשון "חיצונית" כשהתוכן הפנימי נפגם ונשארת רק "הכסות" החיצונית. בני האדם משתמשים באותם ביטויים שהיוצר ברא כלשון יום-יומית ובכך הם מאבדים "בדרך" את משמעותם האמיתית. "שפת-הנפש" של המשורר יוצאת מרשות היחיד אל רשות הרבים. זוהי לשון ההכללה וההפשטה. במקום להביע את ה"איך" היא מבטאת את ה"מה". הם הופכים לאמצעים לשוניים, לכלים. ביאליק מכנה אותם קליפות, כלומר: אבדו את משמעותם ותוכנם הפנימית. מבחינתו של ביאליק זהו תהליך רצוי, כי נותנת בידי האדם את האפשרות ליצור תכנים חדשים על ידי אחרים. האדם היוצר (המשורר) יוצק לתוך ההוויה של המילים תכנים משל עצמו, משמעויות חדשות לביטויים חדשים. האדם הרגיל משתמש במילים כדי להעביר מסרים, ליצור תקשורת אחד עם זולתו ואילו המשורר-היוצר מגלה מחדש את האור הפנימי של כל ביטוי חדש שיצר. המשורר משתמש במילים ליצור את האינטראקציה עם נמעניו הקוראים, להעביר דרכן את רעיונותיו ושיח-לבו ובזאת באה הברכה, ליצור תוכן חדש למילים ריקות, שנשחקו ברבות השימוש בהן.

לדבריו של ביאליק יש במילה אמצעי כדי לכסות בה את התהום הפנימית של האדם מפחד גילוי של התהום, של התודעה. משמע שהמילה היא אפקט פסיכולוגי הבאה לקדם את היכולת שלו לתקשר. תכונת האדם היא ביכולת שלו להסביר דברים, לתקשר זה עם זה, להביע דעה, אולם כל אלה הם מבחינת קליפות חיצוניות הבאה לכסות על התהום. הוא בבחינת "אור מדומה" המאיר מבחוץ. האדם המשורר מחפש את הגנוז, מה שבפנים, את חשיפת התהום, גילוי האני הפנימי של האדם על ידי שיח-שירי המבטא את הנפש ואת הרעיונות ואת הרגש.

לשון השירה נבדלת אם כך מלשון הפרוזה. מבחינתו של ביאליק שפת הפרוזה זו לשון ההפשטה. של לשון תקשורת. הפרוזה היא כיסוי חיצוני למה שמתרחש פנימה, מתחת לשורות ולמילים. לשון השירה, כמו פרשנות המקרא, יסודותיה בגילוי הרמז, הדרש והסוד. אין היא נשענת על ניסוחים קבועים אלא מחפשת את צירופי הלשון המפתיעים. הם שמבטאים את נשמת היחיד של המשורר. או כפי שלא גולדברג אמרה באחד ממאמרי הביקורת שלה על השירה: שהביטוי השירי מחייב להיות "ביטוי צפוף" ביטוי שמכיל בקרבו משמעויות רבות. מורכבות הביטוי השירי הוא בייחודו ובחשיפת הנשמה היתרה של הגיגי המשורר, דמיונו ורגשותיו. אלה הם ההברקות של יצירת ביטויים מקוריים שרק מי שמחפש את הצירופים החדשים והמפתיעים יכול ליצור שירה ולא את המסרים והניסוחים הקבועים שבפרוזה. שם המילה היא כלי להעביר את התוכן החיצוני, את יכולת התקשור בין המסר הרעיוני של הסופר לקוראיו. המשורר מעביר יותר מזה; את גילוי האמת הנפשית והרגשית של היוצר המשורר ביצירת תכנים חדשים למילים.

מוטיבים ומקורות שירתו של ביאליק:

ההרחבה על מקורות ומוטיבים בשירת ביאליק נמצאת בעריכה והיא

תתייצב בהמשך בדף זה, בזמן קרוב.